

התמודדות עם שאלת הייסורים:
עיון משווה ברומן "בואי הרוח" לרב חיים סבתו
וברומן "ליצני החצר" לאביגדור דגן
לאור הגותו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק

זיוה קוסופסקי ודקלה כהן (אלפי)

מבוא - הפרשנות האינטרדיסציפלינרית:
השיח התורני והשיח הפסיכולוגי בשדה הספרותי

מאמר זה מבקש לבחון את אופני ההתמודדות של הדמויות ברומנים "בואי הרוח" מאת הרב חיים סבתו ו"ליצני החצר" מאת אביגדור דגן² עם שאלת הייסורים בתקופת השואה, לאור הגותו התורנית של הרב יוסף דב סולובייצ'יק (להלן: הרב סולובייצ'יק) כפי שבאה לידי ביטוי בכתביו השונים,³ וכן לאור תפיסות פסיכולוגיות אחרות ותאוריות פוסט-מודרניות. תרומתה החשובה והייחודית של המתודה האינטרדיסציפלינרית להבנת הנושא היא ביכולתה להפגיש בתוך השדה הספרותי של הפרוזה את השיח הפסיכולוגי ואת השיח התורני הדנים בהתמודדות האדם עם הייסורים בכלל, ועם השואה בפרט. מתוך כלל היצירות העוסקות בנושא זה נבחרו רומנים אלה מפאת העניין הרב שהם מעוררים בציבור, עד כדי כך שקיימים מורים לספרות הכוללים אותם בין היצירות הנלמדות במסגרת תכנית הלימודים. מאמר זה צמח והתפתח במהלך השנים שבהן הורינו את הספר בכיתות הלימוד וחיפשנו דרכים להעמיק ולהפוך את הלימוד למושמעותי עבור התלמידים ולקרב אותו לעולמם, זאת באמצעות שיח המשלב חקר ספרות הגות יהודית עם גישה לימודית פדגוגית.

ראשית תוצג תפיסתו של הרב סולובייצ'יק לגבי שאלת הייסורים, ובמקביל תוצגנה תפיסות פסיכולוגיות קרובות בעלות עקרונות דומים. המושגים שיעלו מתוך התפיסה התורנית ומתוך התפיסות הפסיכולוגיות ישמשו לנו אבני דרך בניתוח שני הרומנים העוסקים בנושא השואה.

* תודה ליעל גילי על עזרתה בעריכת המאמר.

1 הרב ח' סבתו, בואי הרוח, תל אביב 2008 (להלן: בואי הרוח). במהלך כתיבת המאמר יצא לאור הספר "בשפירי חביון" מאת הרב חיים סבתו. קטעים שונים מוחיבור זה עולים בקנה אחד עם הנכתב במאמר, ואי"ה בעתיד ימצא מקום להצגת הדברים.

2 א' דגן, ליצני החצר, תל אביב 2006 (להלן: ליצני החצר).

3 ראה למשל בכתבי הרב י"ד סולובייצ'יק: על התשובה, פ' פלאי (עורך), ירושלים תשל"ה, עמ' 241; דברי הגות והערכה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 39-40; איש ההלכה - גלוי ונסתר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 95; מן הסערה: מסות על אבלות, ייסורים והמצב האנושי, ד' שיץ, י"ב וולולסקי ור' ציגלר (עורכים), ירושלים תשס"ד, עמ' 103-128, וכן כתבים נוספים של הרב.

בבסיס הדיון עומדת ההנחה כי המושגים שאנו מאמצים מתוך התרבות המקיפה אותנו מהווים כלי הבנה ופרשנות של יצירות ספרות. כלומר, "אופק הציפיות" של הקורא – הידע, ההשקפות, האמונות והתרבות של הקורא – משפיע על הפרשנות המוענקת לטקסטים.⁴

אופק הציפיות של הקורא התורני, המרבה לעסוק במקורות מתוך עולם בית המדרש, מכוון את יצירת הטקסט הספרותי כמו גם את הפרשנות שאנו מעניקים לו. בשנים האחרונות אנו עדים לפריחה של יצירה הנובעת ממקורות יהודיים ולדיונים רבים סביב הגדרתה וגבולותיה של יצירה זו.⁵ אמנם המאמר עוסק ביצירות ספרות, אך מהותו היא הצגת תפיסה הגותית יהודית כגישה מתווכת לחילוץ משמעויות מתוך טקסט.

ניסוח רהוט לתפיסה זו מצוי בדבריו של הרב אהרן ליכטנשטיין, ראש ישיבת הר עציון ודוקטור לספרות אנגלית. הרב ליכטנשטיין מתייחס לדוגמות מתוך הספרות הקלסית ומדגיש את חשיבותה של הספרות היפה, המעשירה את נפש האדם ומעדנת אותה. מהאופן שבו הוא מתייחס ליצירות ניתן לראות באופן מובהק את העולם שמתוכו הוא פועל, קורא ומפרש את היצירה הספרותית שלא נכתבה בבית המדרש:

מן הספרות הכללית ניתן ללמוד על אופיו הרוחני של אדם, על זיקתו לבוראו, על תפקידו בעולם. יש דברים שנכתבו על ידי לא יהודים, שיש בהם כדי לחדד את הבנתנו בתורה עצמה... דומני שמי שקורא את "המלך ליר" של שייקספיר, אם הוא אדם רגיש, צריך להגיע לידי דמעות. הוא מוצא שם כיבוד אב ואם, פערי דורות, יחסי הורים ובנים. יש כאן אמירה המכוונת כלפי הלב וההיגיון גם יחד. אדם אינו חייב להיות שותף להשקפת עולמו של דוסטויבסקי כדי להפיק תועלת מראייתו הנוקבת את נפש האדם ב"החטא ועונשו".⁶

כפי שנראה בהמשך בהגותו התורנית, הרב סולובייצ'יק מבקש ואף תובע מן האדם התנהגות יוזמת המיטיבה עם הקהילה ומעצבת אותה. תפיסה דומה ניתן למצוא בתאוריות פסיכולוגיות. אנו נתמקד בכתביו של ויקטור פרנקל אשר חקר את שאלת ההתמודדות עם הסבל בשואה, וכן בכתביו של תלמידו הרוחני סטיבן קובי.

4 גאדמר, פילוסוף גרמני, עסק בשאלת ההכרה האנושית, וטען כי לאנשים יש הבנה שנובעת מההיסטוריה והתרבות שעיצבה אותה: H.G. Gadamer, *Truth and Method* (2nd rev.), J. Weinsheimer and D. Marshall (trans.), New York 1998, pp. 306–307. לביטוי קיצוני של תפיסה זו ראה ח"נ ביאליק, כל כתבי ח"נ ביאליק, תל אביב תשל"א, עמ' ריש-רכ: "כלל גדול הוא: כל צורת חיים בשעת יצירתה, כלומר, כשהיא עדיין 'במחובר' – היא עצמה משמשת תוכן לרוח יוצרה; משנגמרה יצירתה ויצאה לרשות הרבים, כלומר, 'משנתלשה' – מיד היא יורדת לתורת כלי ושוב אין לה משלה כלום, אלא כל אדם מוצא בה מה שהוא עצמו מניח וחוזר ומניח בה כל רגע שהוא ממשמש בה".

5 פריחה זו באה לידי ביטוי בתחומי השירה, הסיפורת, האמנות והקולנוע. דוגמות לפריחה זו ולדיונים שהתפתחו סביב הגדרת התופעה וגבולותיה ניתן למצוא בעבודתה של ד' כהן (אלפי), משיב הרוח – מגמות וכיוונים פואטיים, חיבור לשם קבלת תואר שני, רמת גן 2009, עמ' 6.

6 הרב ח' סבתו, מבקשי פניך: שיחות עם הרב אהרן ליכטנשטיין, תל אביב 2011, עמ' 90.

רקע: אופני התמודדות עם טראומת השואה בשיח החברתי מושגים, מונחים ועקרונות בסיסיים

ויקטור פרנקל, הוגה שיטת הלוגותרפיה, ביסס את שיטתו על חוויותיו ממחנות הריכוז וההשמדה שבהם שהה בשואה. על פי שיטתו, כל מצב בחיים הוא בבחינת אתגר שעל האדם להתמודד עמו. החיים מציבים מול האדם את השאלה מדי המשמעות שהוא מקנה להם, והם מטילים עליו את האחריות לבחירותיו ולדרכו. מטרתו האמתית של הקיום האנושי אינה הגשמה עצמית, אלא התעלות על העצמי ומציאת משמעות החיים. זאת ניתן להגשים על ידי עשיית מעשים ועל ידי התנסות בחוויה משמעותית. למענתו, בני האדם הם חופשיים ביסודם. אמנם הנאצים יכלו לשלוט בגופם של האסירים במחנות, אך הם לא יכלו לשלוט בנפשותיהם ובמחשבותיהם. הממד הרוחני, אשר קיים בכל אדם, הוא חופשי, והאדם יכול להשפיע על קיומו ולהחליט איזה אדם הוא רוצה להיות בהווה ובעתיד. הממד הרוחני מורכב מכל מה שייחודי לבני אנוש, כגון משמעות קיומית, חופש בחירה, מצפון, קביעת יעדים, יצירתיות, אמונה, רעיונות ודמיון. על כן חיפוש המשמעות הוא ערך הישרדותי בחיים בכלל, ובשואה בפרט, שכן הוא כלול בממד הרוחני והחופשי.⁷

נגזרת מתורתו של פרנקל ניתן לראות במחקרו של סטיבן קובי אשר בחן את הרגליהם של אנשים "אפקטיביים". על פי המחקר, אופיו של אדם הוא בבסיסו צירוף של כל הרגליו. מאפיין בולט של האדם האפקטיבי הוא האמונה כי כבני אנוש אנו אחראים לחיינו, והתנהגותנו היא פועל יוצא של החלטותינו, ולא של התנאים שבהם אנו חיים. האדם האפקטיבי מונע מכוחם של ערכים שנבחרו בקפידה ובוהירות והופנמו. בין ערכים אלה נמצאת היכולת לתת מעצמו לזולת: להקשיב לזולת, לשדר כלפיו אמפתיה והערכה, להפגין מחויבות כלפי עצמו וכלפי הזולת ולפעול מתוך יושר אישי. כך האדם האפקטיבי מרחיב את מעגל ההשפעה על הזולת בחייו, ואילו מעגל הדאגה בחייו הולך וקטן.⁸

המושגים שטבעו פרנקל וקובי, "חיפוש אחר משמעות כערך הישרדותי" ו"אפקטיביות", ישמשו אותנו בניתוח הדמויות הראשיות ודמויות המספרים בשני הרומנים. כפי שנראה להלן, עקרונות דומים לתאוריות שהוזכרו מצויים גם בשיח התורני, בהגותו של הרב סולובייצ'ק.

ג. גורל וייעוד - אל עבר קהילת הברית במשנתו של הרב סולובייצ'ק

בבואו להבחין בין אופני התמודדות שונים של האדם עם הייסורים הבאים עליו טבע הרב סולובייצ'ק שתי פרדיגמות: גורל וייעוד. מונחים אלה מבוססים על התבוננות באופיו של האדם וגם על האופן שבו הוא קורא את פסוקי המקרא, ובעיקר את ספר איוב. המונח "גורל" מציין את קיומו ההכרחי של האדם ואת העובדה שאין לו שליטה על האירועים שהוא חווה. האדם הגורלי עומד נבוך ומבולבל מול הגורל המתעלל בו ושואל: "למה?". האדם אינו מקבל תשובה לשאלתו,

7 ו' פרנקל, האדם מופש משמעות, תל אביב 1981, עמ' 93, 127. ראה גם "תורת הלוגותרפיה של ויקטור פרנקל", נדלה ב-08.07.2013 מ-www.cms.education.gov.il. לוגותרפיה היא שיטה פסיכותרפית לריפוי דרך מציאת משמעות החיים.

8 ס' קובי, שבעת ההרגלים של אנשים אפקטיביים במיוחד, תל אביב 1996. תודה לד"ר אורית אלפי על ההפניה לתאוריה של קובי.

ולכן נוצר אצלו סבל תודעתי, נוסף על הסבל שנגרם כתוצאה מהאירועים שהוא חווה. הזעזוע התודעתי של הסובל מביא אותו לחשבון נפש. הרב סולובייצ'יק אינו פוסל את החרטה והרצון לשינוי בעקבות מחשבות של חשבון נפש, אך הוא טוען שהאדם אינו מסוגל להגיע באופן זה לתשובה אמיתית. לפי תפיסת הרב סולובייצ'יק, חשבון נפש וביקורת עצמית מצד האדם הסובל, המנסה לחתור לאמת ולהבין מדוע באו עליו האירועים הקשים, הם ניסיון עקר וחסר משמעות.⁹ לעומת זאת המונח "ייעוד" מבטא את התפיסה התודעית של האדם שבה הוא בוחר את התגובה שלו לאירועים שהתרחשו. הרב סולובייצ'יק מנסח זאת כך:

האדם נולד כאובייקט, מת כאובייקט, אבל ביכולתו לחיות כסובייקט, כיוצר ומחדש, המטביע על חייו את חותמו האינדיבידואלי והחורג מן האבטומטיות אל הפעילות היצרנית. תעודתו של האדם בעולמו, על פי היהדות, היא להפוך גורל ליעוד; קיום מופעל ומושפע לקיום פועל ומשפיע; קיום מתוך אונס, מבוכה ואילמות – לקיום מלא רצון, מעוף ויזמה.¹⁰

במקום לחטט שוב ושוב בשאלה חסרת המענה "למה?", איש הייעוד פונה אל השאלה המעשית שביכולתה לשקם את חייו: "מה?" – מה צריך לעשות עכשיו?¹¹

הרב סולובייצ'יק המשיך לעסוק בנושא ההתמודדות עם המוות, הייסורים והרוע כאשר חלה במחלת הסרטן. בהרצאה שנשא לאחר החלמתו מהמחלה, פירט הרב מה אפשר להפיק מבחינה רוחנית מהמפגש עם הסבל. קודם כול, האדם זוכה לנפץ את אשליית הקיום הנצחי. כאשר חודרת אל האדם התודעה כי הוא בן תמותה, הוא עומד בענווה מול אלוהים, מסתכל באופן אחר על ההיבטים השונים של חייו ולומד להעריך את הדברים המשמעותיים שבהם. רווח רוחני נוסף קשור לבדידות שבה האדם עומד מול אלוהים בשל המצוקה, כאשר איש מקרוביו אינו יכול לעזור לו. כאשר האדם הדתי סובל ומתענה, הוא משתדל לשאת את הסבל מתוך ענווה וקבלת עול מלכות שמים, תוך שמירה על כבודו ועצמתו הפנימית. הגורם לכך הוא היותם של החיים הדתיים עצמם מורכבים בין היתר מווייתור ומהקרבה שתובעת ההלכה.¹² התמודדות אחרת עם הסבל והייסורים האדם מוצא בחוסנה של הקהילה – קהילת הברית.

9 ר' י"ד סולובייצ'יק, "קול דודי דופק", בתוך: איש האמונה, ירושלים תשל"א (להלן: קול דודי דופק), עמ' 66-68.

10 קול דודי דופק, עמ' 103.

11 ניסוח של רעיון זה בהקשר לשואה ניתן למצוא בדבריו של ר' מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש, לאלי ויזל: "אני מרשה לעצמי לומר בכל התוקף, שמבלי הבט עד כמה חשוב לספר לדור הנוכחי מה שקרה עמנו, ועד כמה קשה להשתחרר מאותם זיכרונות וחוויות, החובה הראשונה, לפי הבנתי, היא לקיים את 'על כרחך אתה חי'... צריך אתה לעשות כל מאמץ להתנתק בשלב זה מאותם מאורעות ולהיכנס לסדר חיים... להקים בית יהודי ומשפחה יהודית". בלי לזלזל חלילה בשאלה הקשה "למה?", הרבי מליובאוויטש כיוון בדברים אלה את אלי ויזל באופן אישי להתמקד בשאלה המעשית "מה?", ובמקרה זה העניק לה משמעות של הקמת בית יהודי. עצה זו נעוצה בשורשי התפיסה החסידית. מנגמה זו מתבטאת בשנים האחרונות גם בורם המתפתח של פסיכולוגיה יהודית. ראה למשל: מ' רוטנברג, קיום בסוד הצמצום, ירושלים תש"ן.

12 הרב י"ד סולובייצ'יק, מן הסערה: מסות על אבלות, ייסורים והמצב האנושי, ד' שיץ, "ב וולוולסקי ור' ציגלר (עורכים), ירושלים תשס"ד, עמ' 103-128.

בדומה להגותם של מרטין בובר¹³ ועמנואל לוינס,¹⁴ הרב סולובייצ'יק ראה ב"אני" נושא באחריות לרווחת הזולת, ה"אתה". על כן קרא הרב לייסודה של קהילת הברית – קהילה בעלת כאב וייסורים משותפים הנוצרת בבית הכנסת בשל עצם ניסוחה של התפילה בלשון רבים, לשון הכוללת את הזולת בתפילתו של היחיד. קהילת הברית היא קהילה של חסד הרגישה לכאבו של הזולת ומסייעת לו להיחלץ ממנו.¹⁵ הרב אהרן ליכטנשטיין, חתנו ותלמידו המובהק של הרב סולובייצ'יק, הרחיב בביאור המושג "קהילת הברית" והגדיר מהו לדידו הומניזם דתי: "פיתוח עולם מחשבתי המעמיד את הדאגה לאדם ולרווחתו במקום דומיננטי... דאגה לרווחתו הפיזית הקיומית, דאגה לעולמו התרבותי וגם דאגה למצבו הדתי".¹⁶

בחיבורו "ובקשתם משם" עסק הרב סולובייצ'יק במהות האמונה והחוויה הדתית. דבריו אלה יכולים להוות סיכום לתפיסתו לגבי משמעות ההתמודדות עם הייסורים במסגרת החיים הדתיים:

יצירת העולם היא פעולה מוסרית, שמצאה את שלמותה בגילוי סיני. גישום הצו הגילוי-מוסרי מהווה מעשה מוסרי... פעולה מוסרית היא פעולה יוצרת ומחדשת. התכלית השלמה של האדם היא לחיות הוויה שלמה ומשוכללת וגם להשתתף בהעלאה מציאות הזולת.¹⁷

בהמשך המאמר נראה כיצד תוכנות אלה של הרב סולובייצ'יק על התמודדות עם רוע וסבל באות לידי ביטוי ברומנים "ליצני החצר" ו"בואי הרוח", הן בדרכי האפיון של תפיסת עולמו, ההוריהן, התנהגותן ומעשיהן של הדמויות השונות ברומנים, והן בתמות ובמוטיבים הקיימים ברומנים אלה. נראה שתוכנות אלה הן אנושיות ונובעות מנפש האדם, ולכן הן מופיעות ברומנים כאימוץ מודע או כתרגום ספרותי למודעות אקזיסטנציאלית.¹⁸

13 בספרו "אני ואתה" (מ' בובר, אני ואתה, ירושלים תשע"ג) בובר פורש את תפיסתו האקזיסטנציאליסטית העוסקת ביחסים דיאלוגיים בין בני אדם. על פי תפיסתו, האדם המצוי בייקה עם הזולת הוא עובדת יסוד של הקיום האנושי, ולא האדם הבודד. על כן העיקר אינו הקיום הפיזי, אלא התגבשות התודעה האינדיבידואלית תוך כדי קשר ודיאלוג עם מישהו אחר. על פי בובר, היחס "אני-אתה" מצוי בפנייה אל האחר, ובייחוד בכוונה הנפשית כלפיו. ביחס "אני-אתה" בובר רואה גילוי של המהויות האלוקיות הטמונות בכל דבר, ולמעשה הוא רואה בא-ל את "האתה הנצחי".

14 על פי לוינס, הקיום האנושי מופרע תדיר על ידי גורמים היצוניים-אנושיים, וכן על ידי גורמים לא אנושיים שאותם הוא מכנה "אחרות". הפילוסופיה ההטרונומית של לוינס מציעה לקבל את ה"אחרות" כפי שהיא, מבלי לנסות להסבירה במונחים המוכרים לנו ומבלי לנסות להבינה. במסגרת זו הדגיש לוינס את הציווי "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח), שכן פניו של הזולת חושפים את נוכחותו ושבריריותו, וחובה על האדם האתי להיענות לקריאה זו. ראה ע' לוינס, הומניזם של האדם האחר, ס' בוסתן (מתרגמת), ירושלים 2004.

15 הרב י"ד סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה (לעיל, הערה 3), עמ' 233, 235.

16 הרב ח' סבתו, מבקשי פניך: שיחות עם הרב אהרן ליכטנשטיין (לעיל, הערה 6), עמ' 129.

17 הרב י"ד סולובייצ'יק, "ובקשתם משם", בתוך: איש ההלכה – גלוי ונסתר (לעיל, הערה 3), עמ' 223.

18 גדולתו של הרב סולובייצ'יק נוכחת ברומן "בואי הרוח" באמצעים הספרותיים של אפיון עקיף של דמות, תוך כדי תיאור סביבתה של אחת הדמויות. כאשר המספר בא אל הרב גוטהולד במוצאי שבת, הוא מתאר ממבט רטרופקטיבי: "ספרייתו של הרב גוטהולד היתה אוצר של ממש [...] והיה באוצר הזה עוד מטמון יחיד בעולם – מדף שלם של קונטרסים כרוכים: שיעורי רבו, הרב יוסף דב סולובייצ'יק מבוסטון, כתובים בכתיבת יד. תמיד דיבר עליו ולימד מתורתו. מי בבית-מוזמיל ידע אז את ערכו של מטמון כזה" (בואי הרוח, עמ' 84).

מוטיב הגורל ברומן "ליצני החצר" וייעודו של פרקש ברומן "בואי הרוח"

בין הרומנים "בואי הרוח" של הרב חיים סבתו ו"ליצני החצר" של אביגדור דגן קיימות נקודות השקפה רבות. כך, למשל, שני הרומנים מתרחשים בתקופה שלאחר השואה, ובשניהם מגוללים ניצולי שואה שהגיעו לירושלים את קורותיהם והתמודדויותיהם בתקופת השואה. ההתמודדות המרכזית המשותפת לדמויותיהם של ניצולי השואה בשני הרומנים היא כמובן ההתמודדות עם הייסורים.

הרומן "בואי הרוח" הוא רומן חברתי ופסיכולוגי כאחד.¹⁹ ברומן נפרשים קשייהם של עולי ארצות המזרח ושל ניצולי השואה המתגוררים אלה לצד אלה במעברה בבית מזמיל בירושלים. כמו כן מוצגים גילויי הסולידריות של העולים אלה כלפי אלה, בתוך מציאות חברתית-תרבותית מקוטבת זו.²⁰ הדמות שמבטאת יותר מכול סולידריות חברתית היא דמותו של ישראל משה פרקש. פרקש מגולל במהלך הרומן בפני המספר את קורותיו ואת קורות משפחתו במהלך שתי מלחמות העולם, כך שהקורא נחשף אל תהליכי ההבניה שמעצבים את אישיותו של פרקש מילדות עד לבגרות.

הרומן "ליצני החצר" הוא רומן פסיכולוגי במהותו המתאר תהליך של עיצוב תודעה בעניין היחס בין האדם לבוּרָא. בחלקו הראשון של הרומן מסופר על קורותיהם של ארבעה יהודים ששימשו בעל כורחם כליצנים בחצרו של הקצין הנאצי סרן קוהל בתקופת מלחמת העולם השנייה: המספר – השופט כהנא הגיבן הרואה עתידות; מקס הימלפרב החוזה בכוכבים; ליאו ריזנברג הגמד הבודח; אדם ואהן מפריח הכדורים. האירוע המרכזי בחלק זה של הרומן הוא מסיבה שבה סרן קוהל הציע התערבות לאורחיו הנאצים שביניהם היה קצין בשם סרן ולץ. טענתו הייתה שאיש מהם לא יצליח בשום דרך לשבש את שיווי משקלו של ליצן החצר אדם ואהן ולגרום לכך שאחד מכדוריו המסתובבים יישמט מידיו. כאשר נכשלו כל הניסיונות להפריע לוואהן, רצה ולץ את אישתו של ואהן מול עיניו, במטרה לגרום לו להפיל את כדוריו וכך לנצח בהתערבות. בחלקו השני של הרומן מגולל ואהן את מסע הנקמה בסרן ולץ שערך לאחר השואה. חלק זה של הרומן בנוי כרומן בלשי, אך לכל אורכו נשזרות בו שאלות בנוגע להשגחת ה' בשואה ולאופן הנהגתו את העולם.

התהליך המתואר ברומן מהווה תגובה של "איש גורל"; בתחילתו האדם עומד נבוך ומבולבל מול הסבל. אחרי הזדעזעות ראשונה זו באה הסקרנות האינטלקטואלית החותרת להבנת הקיום ולחזיון ביטחון האדם. בשלב זה האדם הגורלי מקשה קושיות ומתחקה אחר יסודותיהם של הסבל והרוע.²¹

19 הרחבה בנוגע למונחים האלה ראה אצל י' אבן, "החומרים התמאטיים של הסיפור", מילון מונחי הסיפורת, ירושלים תשל"ח, עמ' 32, 56. חיים וייס מגדיר את הרומן כ"רב מוקדי", ראה ח' וייס, "וראיתי מה עוללו הרשעים האכזרים לבני עמי", נדלה ב-07.08.13 מאתר עיתון "הארץ" – <http://www.haaretz.co.il/literature>.

20 ראה הרחבה בעניין הגיוון החברתי אצל א' גלסנר, ביקורת על "בואי הרוח", מעריב, 2008, נדלה ב-01.08.2013. מהאתר <http://arikglasner.wordpress.com>.

21 קול דודי דופק, עמ' 66.

לדברי דבורה סילברסטון-סיון,²² ברומן "ליצני החצר" השאלה "למה?" הופכת ללייטמוטיב²³ – חזרת השאלה בווריאציות שונות הופכת אותה לאחד הנושאים המרכזיים ברומן, ואולי אף לנושא הראשי בו. השאלה חוזרת הן במישור האישי והן כשאלה פילוסופית על גורל העם היהודי והנהגת ה' את העולם. כשליצני החצר נאנסים לשעשע את הקצינים הנאצים בשעה שיהודים נשרפים ועשן עולה מארובות אושוויץ, מקס הימלפרב צועק: "איך אפשר לקרוא בכוכבים, כאשר אינך יכול להבדיל מה כוכבים ומה ניצוצות מהכבשנים הבוערים יומם ולילה?" (ליצני החצר, עמ' 19).

השאלה חוזרת שוב כשהמספר ומקס הימלפרב חוזרים מהלווייתו של אדם ואהן, לאחר שנהרג בפגיעו בירושלים. גם במקרה זה הימלפרב הוא המעלה את השאלות, כשהפעם מותו של ואהן הוא המשמש כורז להעלאת שאלות על ההשגחה האלוקית שהצטברו בו במשך זמן רב:

אבל א-לוהים? למה הוא עושה את מה שהוא עושה? מרתה, הילדה, ליאו ריזנברג קטן כזה, אשתו של ואהן, ועכשיו אדם ואהן עצמו. למה? למה, אני שואל אותך. [...] אבל מה בנוגע לחוקים כאן למטה? ואיזה משמעות יש למה שהוא עושה כאן על הארץ? (שם, עמ' 138–139).

מוטיב השאלה מאפיין את דמותו של הימלפרב, והשאלות מייסרות אותו ואת המספר:

אבל איזה טעם יכול היה להיות לעובדה שהיה על אדם ואהן לעבור כל מה שעבר על מנת לשרוד, רק כדי לסיים כנכה חסר ישע? לילה-לילה, לפני שנרדמתי, גילגלתי את סלע השאלה הזאת אל ראש ההר, ובכל פעם מצאתי אותו שוב לרגלי ההר, בלא תשובה (שם, עמ' 90).

הימלפרב מדמה את עצמו לסיזיפוס, המייסר את עצמו ללא תכלית. הסלע המיתי של סיזיפוס הוא מטפורי לשאלה שהמספר שואל באופן כפייתי, ללא שליטה וללא איזושהי התקדמות בנוגע לחיפוש הפשר לגבי האירועים שעברו עליו. דימוי זה מתאים לדברי הרב סולובייצ'יק על האדם הגורלי: "האדם השקוע במעמקי גורליות קפואה, לשווא יבקש את פתרון בעיית הרע בתוך מסגרת המחשבה הספקולטיבית, כי לעולם לא ימצאנו".²⁴

לעומת המספר ב"ליצני החצר", פרקש מהרומן "בואי הרוח" אינו מרבה לשאול שאלות. פרקש מעלה את זיכרון אמו בכאב רב: "זיו אור הנר, פעם נפלא היית. / לאן נעלמת? למה החרשת? / והיום רק שני נרות עצובים / יתגדל ויתקדש הם מזכירים" (בואי הרוח, עמ' 78). פרקש אינו שואל; הוא ניגש אל הסבל שעבר בשואה ממקום אישי-רגשי-דתי, ולא ממקום אינטלקטואלי-פילוסופי. קשה שלא לכאוב ולתהות כלל על סיבת השואה, וגם דמותו של המספר אינה נעדרת שאלות לגבי הנהגתו של הבורא.²⁵ אולם שאלותיו של המספר נשאלות מתוך ידיעה עמוקה שאין ביכולת

22 ד' סילברסטון-סיון, "ליצני החצר – נקודות לעיון", דעת – ספרות, מאמרים וביקורות, 2006, נדלה ב-10.7.2013 מאתר דעת – <http://www.daat.ac.il/daat/sifrut/maamarim/leytsaney-2.htm>.

23 דב לנדאו דן במושג "לייטמוטיב" כמוטיב ההופך לתמה בפני עצמה. ראה ד' לנדאו, ממטאפורה ועד סמל, רמת גן 1979, עמ' 31.

24 קול דודי דופק, עמ' 67.

25 ברומן הראשון שלו, "תיאום כוונות", הרב סבתו חושף טפח נוסף של הזעקה האנושית במסגרת האמונה. זעקה זו מתגלה במלוא עצמתה כאשר המספר מקבל את הידיעה על מותו של חברו. מתוך הזיה הוא רואה את חברו המת נוטל את ארבעת המינים ומנסה לשבת בסוכה, כשרוחות וגשמים סוערים הופכים את הסוכה: "וקיתון של גשמים נשפך

האדם להבין את אופן הנהגת ה' בעולם.²⁶

המספר מתייחס למסתורין האופף את סימני השואה שהוא מזהה בסביבתו מבלי שהוא יודע מה משמעותם.²⁷ כך למשל הוא תוהה על אודות זקנה העוברת ברחוב והילדים מציקים לה. מאוחר יותר מתברר כי הזקנה היא ניצולת שואה, ושבימים שקדמו לשואה היא הייתה מאמידות כפר ילדותו של פרקש. כאשר המספר רואה את התנהגות הילדים אליה, לכו נחמין והוא מספר:

ניסיתי להבין מי היא הזקנה, מדוע פניה קודרות תמיד, מדוע כבויות עיניה, מדוע התריסים מוגפים בביתה, מדוע הילדים קוראים לה מכשפה ודווקא במלעיל, למה הם משליכים עליה אבנים [...] כל מה שראיתי בארץ באותם ימים מילא אותי בשאלות, אבל לא שאלתי אף אחד (בואי הרוח, עמ' 18).

גם כשפרקש מספר למספר על יאנוש קורצ'אק, המספר תוהה מה עלה בגורלו, אך מפחד לשאול (שם, עמ' 30).²⁸ השאלות קיימות, אם כן, גם אצל המספר ב"בואי הרוח", אך המאפיין המרכזי שלהן הוא תהייה תמה על אופן התרחשות הדברים. לעומת זאת, בשאלותיו של הימלפרב ישנה התרסה כלפי שמים וערעור כנגד העולם הקיים, והשאלה היא דפוס חוזר באישיותו. פרקש שונה מהימלפרב: פרקש אמנם שואל, אך מאופן ניסוח השאלה ומהעובדה שהשאלה נשאלת באופן חד פעמי נראה שאצלו אין מדובר בדפוס. פרקש אינו מתמקד בשאלות על אירועי העבר, אלא עסוק בעשייה בהווה עם הפנים לעתיד. פרקש מנתב את כוחותיו לעשייה משמעותית במישור הקהילתי והדתי. ניכר שפרקש מתאמץ ליצור בסביבתו "קהילת ברית" המסייעת לזולת. הוא פועל על מנת למלא את החסר ליחידים ולציבור בשכונה המתהווה בראשיתה של המדינה. במשך השנה הוא מנסה לחתן בין העולים ממערב וממזרח, וכך להביא לאחדות בין העדות השונות. לכן בחג הפורים הוא מתחפש לשדכנית והולך לחלק משלוחי מנות, שאת מרכיביהם אפה בעצמו, לניצולי השואה הדחויים בקהילה. בפגישה עמם הוא מקפיד לדרוש בשלומם ולשוחח עמם ארוכות (שם, עמ' 39–43). במשך השנה פרקש שולח עוגות, ממתקים ונעלים ליתומים של בית היתומים דיסקין (שם, עמ' 43), ובפסח הוא תורם מצרכנייתו קמחא דפסחא (שם, עמ' 45). חשוב לפרקש להעניק לאחרים בסיטואציות שהוא עצמו חווה בהן קושי בצעירותו. למשל, כילד יתום עבד פרקש במאפייה כדי לא לאכול לחם חסד, ובבגרותו הוא מספק עבודה לילד תימני

על פניו, והיתדות נעקרות, והמחיצות מתרוממות, והסכך מתפזר, והסוכה עפה לה, וצחוק מר מתגלגל מארבע רוחות ולועג: איה סוכתכם? (הרב ח' סבתו, תיאום כוונות, תל אביב 1999, עמ' 33). האילויה הסוריאליסטית כולה, והלעג בפרט, חושפים צדדים מספר שקשה לו לבטא, אפילו בינו לבין עצמו – כאב וזעקה כלפי שמים. הקטע משקף אירוע זה בייצוגים ספרותיים שונים זה מזה, אשר כל אחד מהם מבטא היבט אחר בועזוע ובאלם: ראליסטי, סוריאליסטי ופיוט שהמספר מחבר כתגובה לנפילת חברו. עוד על ההשוואה לרומן "תיאום כוונות" ראה בהערה מס' 40 העוסקת במוטיב הפשר בשני הרומנים.

26 דיון רחב בשאלתו של המספר ראה בפרק הבא שיעסוק בקיום הדתי ברומן "בואי הרוח". שאלתו מהווה מוטונימיה להשקפה הדתית על משמעות הסבל ברומן, ולכן ייחדנו לה מקום נפרד.

27 את המספר מאפיין מוטיב "אי-השאלה". למשל, כאשר הוא מחכה שאביו יקנה לו תחפושת של קאובוי: "כל יום הייתי ממתין כשחזר מן העבודה ומצפה, אולי עכשיו יגיד משהו, ולא אמר. לשאל לא העזתי" (בואי הרוח, עמ' 12).

28 דוגמות נוספות והרחבה בעניין מוטיב זה ראה אצל ד' לויין, "רוח האדם על פי 'בואי הרוח' לחיים סבתו", מעמקים – כתב עת וירטואלי לספרות ואמנות, 12 (כסלו תשס"ח), נדלה מאתר דעת:

http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktavet=1&id=421

חסר אמצעים. כשהילד מבקש ממנו: "אתה לא תבין אותי, אבל אומר לך את האמת. אני אעבוד בעד כל סכום, אבל אני מבקש ממך, אל תרמה אותי", עונה לו פרקש: "אני מבין, האמן לי, אני מבין אותך. מה שמגיע לך תקבל. תמיד כשתרצה בוא אלי. עבודה רבה יש כאן" (שם, עמ' 92). כשנגמרו השליחויות, הילד נשלח על ידי פרקש לביתו שלו עם שטר כסף וחבילה גדולה שהכילה בקבוקים ריקים, רק כדי שיוכל להמשיך להעסיקו ולאפשר לו פרנסה בכבוד.²⁹ בליל הסדר פרקש מארח דרך קבע את הוריו של אבי שנפל במלחמת יום הכיפורים (שם, עמ' 127).

נוסף על כך, פרקש שם לו למטרה להגביר את כל הקשור בקודש: הוא מקים בית כנסת משותף לספרדים ולאשכנזים ודואג להתהוות הקהילה ולאחדותה על ידי ארגון קידוש משותף, לימוד, ניגון והשמעת דבר תורה לכלל המתפללים (שם, עמ' 128). מתואר גם מקרה שבו דאג פרקש לקיים עלייה לתורה וקידוש עבור נער בר מצווה. עוד קודם לכן, בפגישתו הראשונה עם הנער, הוא העניק לו חפיסת שוקולד, סידור וטלית (שם, עמ' 59). כמו כן מסופר על שיעור גמרא שיזם פרקש (שם, עמ' 64-66).

על אף מסכת חייו הקשה וקורותיו בשואה, פרקש אינו שוקע במרירות וברחמים עצמיים: הם מבצבצים רק לעתים, לשם מטרה המוגדרת מראש על ידי המספר.³⁰ חייו סובבים כל העת סביב עשייה ועזרה לזולת. פרקש מוצא בעשייה זו משמעות מחודשת לחייו ומגדיל את מעגל ההשפעה שלו. מדברי הרב סולובייצ'ק שהובאו בסוף הפרק הקודם עולה כי על ידי ההתייחסות המיטיבה לזולת השיג פרקש את התכלית המוסרית של האדם.³¹ לכאורה ניתן לראות היבט מסוים של ייעוד בדמותו של אדם ואהן, כאשר הוא בוחר את תגובתו לרצח הנתעב של אשתו ומחליט להפוך ממושפע למשפיע. ממיטת חוליו ואהן מתאר למספר ולהימלרם את קורותיו לאחר השחרור ממחנה ההשמדה:

כל עוד הייתי שם, [...] חשבתי רק על דבר אחד. איך לשרוד. גם אחר כך חשבתי רק על דבר אחד. איך לנקום. ועוד כשהיינו שם, אמרתי לעצמי: כל אחד מאיתנו צריך להרוג לפחות אחד. אחר כך נדרתי שאת שלי אקיים. כל אחד מאיתנו יבחר את האיש שלו. האיש היה ולץ. [...] היה עליי למצוא אותו. לא ידעתי איפה ואיך (ליצני החצר, עמ' 94).

אולם כאשר לאחר תלאות רבות ואהן מוצא את ולץ, תופס אותו ומביא אותו אל חוף הים, הוא מתחבט קשות בשאלה אם הוא בכלל רשאי להרוג אותו:

עד לרגע הזה בטוח היה שא-לוהים בחר בו להיות לו כלי, מטה זעמו, שבאמצעותו יבצע את

29 קיימות דוגמות נוספות לרגישותו העצומה דווקא בסיטואציות המזכירות לו את סבלו שלו. למשל, פרקש מקפיד להביא ממתקים לילדיו כשהוא נוסע לתל אביב בענייני הצרכנייה, אף על פי שאשתו כועסת על כך וטוענת שהוא מפנק אותם והורם להם את השיניים. פרקש מסביר למספר: "היא צודקת. אבל מה היא יודעת על טעם הממתק שנתן לי פעם אדון היימן בכפר סרף אחרי ליל שיימורים במאפייה, כשראה אותי כורע תחת הקרנצל בפתח המכולת שלו" (בואי הרוח, עמ' 108). בשמחת תורה פרקש מחלק לילדי בית הכנסת ממתקים, כי הוא נזכר בבית הכנסת בילדותו: "טוב לי לראות ילדות מתוקה וילדים צוחקים" (שם, עמ' 109).

30 על כך ראה בהמשך: ייעודו של המספר.

31 פרקש אינו דמות בדיונית ברומן "בואי הרוח", אלא דמות מציאותית, כפי שהעדה ציפורה בתו של פרקש (צ' הלמן, "הילדה היא אבא שלי", מוסף "שבת" של "מקור ראשון", 11.02.2011, נדלה ב-03.06.2013 מ-<http://musaf-shabbat.com>).

העונש וישלים את החשבון. [...] ומה אם כל זה איננו אלא ניסיון? ... האין העונש לא-לוהים לבדו? [...] ולץ ישב מוכה אימה. [...] אם אהרוג אותו עכשיו, חשב ואהן, איש חסר-ישע הרגתי (שם, עמ' 132–133).

באופן סמוי עולה השאלה אם הנקמה האישית היא ראויה ומהווה פתרון.³² לאור משנתו של הרב סולובייצ'יק המתארת את "איש הייעוד", ודאי שהנקמה אינה הייעוד המעדן את נפש האדם. הרי אף על פי שוואהן הצליח להשיג את מטרתו, הוא עדיין חש מיוסר.

בזמן שוואהן הרהר בכך התקרב ולץ לים וצעד לתוכו, עד שנעלם באופק. למחרת נמצאה גופתו, והמספר חושף את הרהוריו של ואהן כשהוא מודה לה' על כך שעשה למענו את הצעד האחרון (שם, עמ' 135). בעקבות כך ואהן עובר תהליך של חזרה בתשובה, כפי שמסכם המספר: "ואהן ביקש את הנקמה ומצא את א-לוהים" (שם, עמ' 141). אך מקס הימלפרב מקשה: "מצא, מצא, אבל האם גם הבין אותו?" (שם).

השאלות המוסריות בנוגע למשפט ולעונש עולות כבר בתחילתו של הרומן, כאשר המספר מסביר מדוע לא חזר לאחור השואה לעבודתו כשופט: "חוויתי בבשרי דברים רבים כל כך, עד שידעתי שאם אי-פעם אצא חי מן הגהינום הזה, לא אוכל לעולם לשוב להיות שופט" (שם, עמ' 9).

השאלות שהרומן מעלה בגלוי ובמרומו, מוטיב השאלה ומוטיב אי הידיעה, מותירות את האדם עם תהיותיו. האדם חש את קטנתו מול הבורא, והוא מוגבל, נבוך וחסר ישע. זו התחושה שמתאר הרב סולובייצ'יק בתארו את "האדם הגורלי":

אחרי ההזדעזעות הפסיכית של הסובל... באה הסקרנות האינטלקטואלית החותרת להבנת הקיום ולחזיון בטיחות... בשלב זה מתחיל האדם להתבונן בסבל ולהקשות קושיות חמורות. מתחקה הוא אחר יסודותיהם השכליים של הסבל והרע, משתדל למצוא את השלוח וההרמוניה בין החיוב והשלילה ולהסיר את חודה של המתיחות בין... הטוב והרע שבהוויה... לכן הכריעה היהדות, כי האדם... לשווא יבקש את פתרון בעיית הרע בתוך מסגרת המחשבה הספקולטיבית, כי לעולם לא ימצאנו. ישנו רע שלא ניתן לפירוש ולהבנה (קול דודי דופק, עמ' 66–67).

לעומת הרומן "ליצני החצר" אשר מעלה בקורא שאלות מייסרות ומשאיר אותו ואת דמויותיו נבוכים, הרומן "בואי הרוח" מעצים את רוחו של האדם. המוטיב המרכזי ברומן אינו נקמה, אלא דווקא מחילה. פרקש מוחל לאופה הזקן על שהתעלל בו פיזית ונפשית, ועל שמנע ממנו לראות את אמו בשעות האחרונות לחייה. כשהוא פונה למספר ולרב גוטהולד, הוא מקשה:

"איך יכולתי למחול לזקן על זה. איך. אמרו לי אתם, רבותי, לדבר כזה יש מחילה? רק כשסיימתי את כל העבודות נמסר לי המברק. [...] ואני עומד עם המברק בידי, וחוזר וקורא בו: ישראל מוישה, בוא מיד!" [...] פרקש קם על רגליו. גם אנחנו קמנו ועמדנו. "שמעו נא רבותי", אמר. "במעמד שלושה, בליל יום הזיכרון לאמא הצדקת, אני, ישראל משה פרקש, מוחל לו לאופה

32 ראה ד' סילברסטון-סיון, "ליצני החצר – נקודות לעיון", אתר דעת, 2006, נדלה ב-10.7.2013 מאתר דעת – <http://www.daat.ac.il/daat/sifrut/maamarim/leytsaney-2.htm>

הזקן. [...] מחילה גמורה אני מוחל לו. מחילה וסליחה וכפרה. מחילה בזה ומחילה בבא" (בואי הרוח, עמ' 117-119).

מחילה נוספת היא המחילה שביקש אביו של פרקש, שלחם במלחמת העולם הראשונה כחייל הונגרי, מן החייל היהודי הסרבי שהרג באותה מלחמה. פרקש הצעיר שומע על כך לראשונה ביום מותו של אביו, בעת וידויו של האב לפניו:

ואני, לוחם טוב הייתי, אבוי לי. [...] הכידון שלי פילח את ליבו של החייל שמולי בעלות השחר השחור. החייל שמט את חרבו, נפל למרגלותי, וצווח באימה: שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד! [...] בהלה אחזה בי, רעדתי כולי. [...] טוב מותי מחיי. [...] ואז צעקתי: [...] אחי המתוק, מחל לי, לא ידעתי שאתה יהודי. [...] בכיתי. גם הוא בכה. [...] מחלתי לך אחי, אחי אתה, חייל אתה, לא ידעתי (שם, עמ' 156-157).³³

כשפרקש מוסר למספר את הוידוי של אביו, הוא מתייחס לכך שהיהודים בארצות הגולה לחמו במלחמות המדינות שבהן חיו ב"קללת הגלות" (שם, עמ' 142), והוא רואה תיקון בגיוס לצבאה של מדינת ישראל. הוא אומר למספר: "הפיקדון השלישי שאפקיד בידך [...] הוא סיפור. כן, סיפור. בידך אפקיד אותנו. יום יבוא ותספר אותו. תספר אותו למען ידעו בני ובני בני, וכל יושבי הארץ הזאת, את קללת הגלות" (שם, עמ' 155). את הסיפור ששמע פרקש מאביו, הוא מרגיש צורך חזק להעביר לדורות הבאים. זהו הצורך שמניע את חייו. הרב סולובייצ'יק ממחיש את התובנה שהייעוד הוא המעניק משמעות לחייו של האדם, באמצעות המטפורה "כתר מלכות":

הייעוד מעניק לו לאדם עמדה חדשה בעולמו של הקב"ה, הוא נותן לו **כתר מלכות**... אני שואל שאלה פשוטה: מה יעשה הסובל וחי בסבלו? אין אנו תוהים על דרכי הקב"ה המופלאות אלא על דרך האדם אשר בה ילך כשסבל קופץ עליו. אנו לא שואלים לסיבת הרע ולא לתכליתו, כי אם לתיקונו והעלאתו... הייסורים באים כדי לרומם את האדם, לטהר את רוחו ולקדשו... לעדן את נפשו ולהרחיב את אופק חייו. כללו של דבר: הייסורים – תפקידם לתקן את הפגום באישיותו של האדם.³⁴

פרק זה עסק באופן התמודדותו של פרקש, הגיבור המרכזי ב"בואי הרוח", עם אימי השואה בשנים שאחריה. ראינו כי פרקש התעלה מעל ייסורי חייו, מחל לאופה וגם דאג לטפח את הממד הדתי בחיים בקרב הקהילה, הן ליחידים והן לציבור, במסגרת ההומניות שבה התאפיינו. בפרק הבא נעסוק בדמותו של חיים המספר ובייעודו כמספר. תחילה נשווה תפיסת ייעודו לו לתפיסת הגורל בנובלה "תהילה" לש"י עגנון, ולאחר מכן נציג את ייעודו של המספר כחלק ממוטיב הפיקדונות ברומן "בואי הרוח". ההשוואה ל"תהילה" מתבקשת בגלל תפיסתו של

33 פרקש, ששמע את הדברים כנער צעיר, הפנים את משמעותם. לימים הוא אמר למספר, כשהאחרון יצא להילחם במלחמת יום הכיפורים: "אתם מתגייסים לצבא שלנו. על ארצנו אתם מגינים. לא הבנתי אז למה התכוון. המילים שלו נשמעו לי רגילות. רק אחרי שנים, כשסיפר לי את סיפורו, ידעתי למה התכוון אותה שעה" (בואי הרוח, עמ' 126).

34 קול דודי דופק, עמ' 68.

המספר את עצמו כממלא ייעוד מתקן בעולם על ידי מעשה הסיפור.

"בואי הרוח" כרומן חניכה - ייעודו של המספר

"בואי הרוח" הוא רומן חניכה השם הגש על התפתחותו הרוחנית של הגיבור עד להשלמתה. אחד ממאפייניו הבולטים של רומן החניכה הוא קיומן של דמויות המהוות עבור הגיבור מורות דרך. יחד אתו הן בונות את אישיותו כאישיות מאוזנת ועשירה ברוחה.³⁵ כבר בפגישתם הראשונה המספר מתאר את פרקש כאדם בעל כוחות חיוביים וחיוביים. בשעה שהילדים הקטנים התעללו בזקנה המושגעת, מיהר פרקש להציל אותה מהמצב המביך שאליו נקלעה: "עד שבא איש אחד נמרץ, פניו סמוקות ועיניו טובות" (בואי הרוח, עמ' 17). תהליך דומה של זיקוק האישיות עובר המספר בנובלה "תהילה", כאשר הוא פוגש את תהילה שוב ושוב לאורך הנובלה. הן פרקש והן תהילה נבנים כדמויות שקטות אך כריזמטיות, שהמעשיות היא המאפיין העיקרי שלהן.

תהילה מתוארת בפתיחת הנובלה: "אור עיניה חסד ורחמים וקמטי פניה ברכה ושלוש... ועוד זאת היתה בה זריוות של עלמות".³⁶ אופן ההתמודדות של תהילה עם ייסוריה נקשר למושג "ייעוד",³⁷ אם כי תולדותיה ואפיוני הדמות שלה הנובעים ממחשבותיה דומים למושגים הקשורים למושג "האדם הגורלי". היא מתיסרת בחשבון נפש ורואה את תולדות חייה כעונש. חתימת הנובלה דומה גם היא לחתימת הרומן, ובה הדמות המרכזית משאירה אצל המספר פיקדון, ומותה נושא אווירה פלאית. סבתו עצמו נשאל על הקשר שלו ליצירותיו של עגנון, וענה כך: "עגנון פוגע בנשמתו. אצלו הגורל הוא מרכיב מרכזי. הגורל רודף את האדם כל חייו ואין אפשרות לשנותו. העולם שלי הוא עולם תמים. אני אוהב את התמימות".³⁸

המספר אצל סבתו הוא אכן תמים. גם כאשר הוא תוהה על האירועים סביבו, הוא טומן את שאלותיו בלבו, מתוך הבנה ש"הכל צריך להתבהר מעצמו" (בואי הרוח, עמ' 19).³⁹ אך אף על פי שאינו שואל בפירוש, תמיהותיו בנוגע לדמותו המסתורית של פרקש מקבלות מענה בהדרגה. כשפרקש חושף טפח מתלאותיו ומצר על אמו וסבלה, המספר מבחין בזאת. אף שכהרגלו לא שאל שאלות, "הכל נכנס אל ליבי ושרט אותו" (שם, עמ' 56).

כבר בראשיתו של הרומן עולה דמותו של המספר כדמות ילד המתעניין במשמעות הדברים, אך טומן את השאלות בלבו. בתארו את אדון זינגר, נהג האוטובוס, המספר מציין כבדרך אגב:

אדון זינגר [...] מנקה בסבלנות את הראי שבצעד וגם את השמשה האחורית. בלילה ילדים מן

35 י' אבן, מילון מונחי הסיפורת, ירושלים תשל"ח, עמ' 29.

36 ש"י עגנון, "תהילה", בתוך: עד הנח, ירושלים תשכ"ב, עמ' קעח. קיימות הקבלות נוספות בין שתי היצירות. פגישתה הראשונה של תהילה עם המספר גם היא קשורה לעשיית חסד. גם דמותה, כמו דמותו של פרקש, נחשפת אט אט על ידי פגישותיה עם המספר, עד שלבסוף מתגלה סודה.

37 תהילה מקדישה את כל חייה לכפרה על חטאיה וחטאי אביה; היא עולה לארץ ועסוקה כל העת בעשיית חסד ובאמירת תהלים.

38 ז' גלילי, "מיתר יש בנפש שהספרות מנגנת עליו ואי אפשר לנגן עליו בשום כלי אחר", היגיון בשיעונו, נדלה ב-06.01.2009 מ-<http://www.zeevgalili.com>.

39 עמדה על כך ד' לוי, "רוח האדם על פי 'בואי הרוח' לחיים סבתו", מעמקים – כתב עת וירטואלי לספרות ואמנות, 12 (כסלו תשס"ח), נדלה מ-http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktavet=1&id=421.

השכונה כותבים על האדים את שמם בראשי-תיבות ומסמנים עליהם כל מיני סימנים שלא הבנתי את פשרם. עיגולים, משולשים וחצים. בבוקר אדון זינגר מוחה אותם במטלית העבה (שם, עמ' 21).

הסימנים שכתבו הילדים על השמשה האחורית והעובדה שהמספר לא הבין את משמעותם הופכים מטונימיים לכל אותן חוויות שיחווה המספר בעתיד ועליהן יתהה. החוויה הגדולה שבהן תהיה פיענוח סודו של פרקש.⁴⁰

המספר נחשף לאופנים השונים שבהם הנציחו ניצולי השואה את יקיריהם, ואל שיריו העצובים של פרקש על אמו ועל אביו. עם הזמן, כאשר מצא פרקש את המספר ראוי ומתאים לכך, הפקיד בידיו שלושה פיקדונות: הגמרא והסידור של אביו, בנו יוסי, שילמד תורה ויתחנך בישיבתו של המספר, וסיפורו של פרקש, שהוא למעשה סיפורו של אביו.

המספר שותל רמזים רבים לייעודו בנוגע לשלושת הפיקדונות. למשל, הוא רומז לפיקדון השלישי לאחר שפרקש מוחל לאופה. הוא מתאר כיצד לאחר מכן ביקש פרקש מהמספר ומהרב גוטהולד: "אנא, אל תספרו כל זאת לשום אדם בחיי. גם לא לילדים. אני רוצה שתהיה להם ילדות שדודה. [...] יבוא יום ותספרו את הסיפור. ואז פנה פרקש אלי ואמר: אתה תספר" (שם, עמ' 120).⁴¹

40 מוטיב הפשר קיים כבר ברומן הראשון שראה אור מאת הרב סבתו, "תיאום כוונות", אשר עוסק בהתמודדות עם מלחמת יום הכיפורים ועם השלכותיה. אלכס זהבי עמד על משמעות הקיום הדתי ברומן "תיאום כוונות": "נוסף על הדאגה זה לזה ותחושת האבל המשותפת, יש ללוחמים טקסים משותפים, והכוונה אינה רק לתפילה וללימוד משותף. הם שרים אותן זמירות. יש להם רפרטואר משותף של אסוציאציות טקסטואליות ולשון להידבר בה בגלוי על תחושות ומצבים, שבלשון יומיומית קשה לתת להם ביטוי. שלא כחבריהם הלא-דתיים, הם מצליחים בעזרת לימוד קטע, סיפור מדרש, שירה בצוותא או אמירת מזמור תהילים מתאים למצוא נתיב לתשובות על שאלות קשות ומורכבות של חיים ומוות, של פשר הקרב ועוד, ובעיקר להשתחרר ממצוקה" (א' זהבי, "תיאום ציפיות", ארץ אחרת, 19.10.2000, נדלה ב-14.10.13 מ-<http://acheret.co.il>). דמותו של עמיחי, הלום קרב שברח מבית חולים ובידיו ארבעת המינים, משקפת גם היא ניסיון להתמודד עם המציאות הקשה על ידי שמירה על הקיום הדתי (ח' סבתו, תיאום כוונות, תל אביב 1999, עמ' 31). אכן קיימת אנלוגיה ישירה בין שני הרומנים בנוגע למשמעות הקיום הדתי ותרומתה להתמודדות עם הסבל. גם לאמנות הסיפור יש תפקיד כנושאת שליחות ייעודית בשני הרומנים: "אותם ימים קשים, פעמים שכתבתי לי שיר ורווח לי. לא הראיתי את השירים לאיש. אמרתי: אראה אותם לראש הישיבה. מה שלא אוכל לומר בפי, אולי יאמרו השירים" (שם, עמ' 33).

41 המספר חש הזדהות עם תפקידו להעביר את סיפורו של פרקש שהופקד בידו, כפי שניכר בדוגמות הבאות. באחת משיחותיהם הראשונות פרקש אומר למספר: "אם תצטרך משהו תשאל על פרקש, ואולי דווקא אני אצטרך אותך שתסיע בידי" (שם, עמ' 20). ההדגשה שלי – ד"כ). עם התפתחות הסיפור מתגלה שלמעשה כבר מפגישתם הראשונה הועיד פרקש את המספר להיות האיש שבידיו יפקיד את פיקדונותיו: "מיום שפגשתי אותך לראשונה בבית-מוזמיל ליד המכולת של סגל, ואתה עולה חדיש, נכד של הרב שְׁנִיפֶה, ילד קטן עם כובע-מצחיה שחוזר שמח מתלמוד-תורה ומתבונן בעולם שסביבך בעיניים תמימות, ידעתי שכך יהיה. יבוא יום ותמלא את בקשתי" (שם, עמ' 128). בתור מספר מהימן, המחבר שותל גם רמזים לייעודו. כשהוא מתאר את שיעור הגמרא שהיה מעביר בשבתות, בבית הכנסת לאחר המנוחה, הוא כותב: "מעשים הרבה יש לי לספר על אותו לימוד [...] אבל לא באתי לספר אלא מעשה אחד מיוחד. המעשה על פרקש. מעשה שהוא סיפר לי. טמנתי אותו בליבי עד היום. מעשה נורא. מה שאירע עם אביו במלחמה העולמית הראשונה בגבול סְרֶבְיָה. איני יודע מדוע דווקא לי סיפר אותו. אולי ראה שאני אוהב לשמוע מעשים. יבוא יום ותספר אותו, אמר [...] מה שראיתי אצל פרקש ומה ששמעתי ממנו היה כל-כך עטוף צער, עד שלא היה מקום בליבי שידור שם אותו צער" (שם, עמ' 66-67). באופן זה המספר רומז לאותו מעשה נורא שאירע לאביו של פרקש, אשר יוביל בסופו של דבר לייעודו של המספר.

כשהמספר בגר והיה בין מקימי אחת הישיבות ואף לימוד בה, הוא נפגש שוב עם פרקש, וזה סיפר לו בגעגועים על ישיבתו בקהילה בהונגריה: "אולי בני יוסי ימצא בישיבה שלכם משהו מאלו [הזיכרונות מהישיבה בגולה; ד"כ]. מי יודע. [...] הושיט לי פרקש את ידו כמי שמבקש תקיעת כף. [...] אמר בפנים חמורות: יוסי בני הוא הפיקדון הראשון שאני מפקיד בידך" (שם, עמ' 134). את הפיקדון השני המספר מקבל לידי לאחרי שנים מספר, כאשר הוא בביתו של פרקש: "אחרי כמה רגעים הוציא חבילה עטופה והניחה על השולחן. זהו הפיקדון השני, אמר והסיר את העטיפה. היה שם סידור וגמרא קטנה, מסכת בבא מציעא. והוא סיפר: [...] הסידור והגמרא הללו שרדו את הכול. [...] נטלתי ממנו את הגמרא ואת הסידור" (שם, עמ' 139, 152). את הפיקדון השלישי המספר מקבל לאחר שפרקש מספר את הסיפור הקשה של אביו.⁴² לאחר מכן הוא אומר למספר: "בליבי נצרת את המעשה. כל ימי הוא נצור בנפשי. היום אני מספר לך. שום אדם עדיין לא שמע אותו. בידך אני מפקיד אותו, יום יבוא ותספר אותו. זהו הפיקדון השלישי" (שם, עמ' 157-158).

פרקש, מודע לייעודו, מדבר עליו עם המספר כאשר הוא מוסר לו את הגמרא והסידור: "הסידור והגמרא הזאת ירושה הם לי מאבא. [...] גם את אהבת האמת ירשתי ממנו, ואת אהבת התורה. מאמא ירשתי את הדמעות, את אהבת הבריות ואת אהבת השירה. מה הורשתי אני לילדי אין אני יודע, אבל בטוח אני שימושיכו את השלשלת" (שם, עמ' 139).

עם מסירת הפיקדונות למספר, ייעודו של פרקש, להעביר את העקרונות שהנחו אותו בחייו – תורה, תפילה ואנושיות – לדור הבא, הופך לייעודו של המספר עצמו. ואכן, הרומן "בואי הרוח" שכתב⁴³ מעביר את המסר לקוראים רבים, כך שעצם כתיבתו היא למעשה מימוש הפיקדון השלישי – העברת סיפורו של אביו של פרקש לדורות הבאים.⁴⁴

הפרקים הקודמים דנו במוטיב הגורל ברומן "ליצני החצר" ובייעודם של פרקש והמספר אשר מהווה אנלוגיה ניגודית למוטיב זה. גם בפרק הבא נעסוק בייעודו של פרקש, אך באופן ממוקד בהוויה הדתית שעולה מביין דפי הספר כלייטמוטיב. כמו כן נעיין בהתמודדותו של פרקש בתור נער צעיר עם הייסורים שבאו עליו בשואה עצמה, כאשר הקיום הדתי נתן משמעות לחייו ולעצם ניסיונותיו לשרוד.

עיון משווה: משמעות הקיום הדתי ברומן "בואי הרוח" ושאלת הרובד הטורנסצנדנטלי ברומן "ליצני החצר"

כפי שראינו בתפיסתו של הרב סולובייצ'יק, הרצון, המעוף והיזמה מנחים את איש הייעוד גם כאשר הוא נתון בתנאים קשים. ואכן, מוטיב החוסן והרצון לשרוד מופיע שוב ושוב סביב דמותו

42 את תיאורו של סיפור קשה זה ראה בפרק הקודם, "ייעודו של פרקש". כאן ביחוד נקשרים ייעודו של פרקש וייעודו של המספר זה בזה.

43 אמנם בדרך כלל אין לזהות את המספר עם הסופר הביוגרפי, אך מכיוון שסבתו עצמו עושה זאת על ידי כך שהוא מוזכר פרטים ריאליסטיים לגבי הצטלבות מסלול חייו ומסלול חייהם של ילדיו של פרקש (בואי הרוח, עמ' 135-162), הדבר מתבקש. ראה בנושא זה: י' אבן, "סופר, מספר ומחבר", הספרות 18-19 (דצמבר 1974), עמ' 141-142.

44 ציפי הלמן, בתו של פרקש, עמדה על כך שהפיקדון הפך לנחלת הכלל על ידי הרומן שכתב סבתו. ראה צ' הלמן, "הילדה היא אבא שלי" (לעיל, הערה 31).

של פרקש. כך בדברי אמו אליו: "אדם מברזל מחושל הוא, ובפני הרצון לא יעמוד דבר" ("בואי הרוח", עמ' 115), כך בדברי האופה אליו: "אתה מחושל, אתה חזק מברזל... אתה תצא מזה" (שם, עמ' 119), וכך גם בדבריו של פרקש עצמו לבתו: "כן ציפורה, אדם מחושל מברזל, אם רק ירצה, יגיע" (שם, עמ' 121).⁴⁵

לתפיסתו של הרב סולובייצ'יק, החיים הדתיים מעניקים לאדם הדתי בסיס להתמודדות טובה יותר עם הרוע והסבל, כי ההלכה תובעת מן האדם הדתי קרבות קשים. דווקא משום כך, כשההלכה הופכת לאתגר אישי קשה והאדם מצליח לעמוד בו, הוא מגיע לדרגה אישית גבוהה של גבורה: "מהי גבורה הלכתית? על איזו דרך ממליצה בפנינו ההלכה להשגת שיעור קומה הרואי?... הצרוף ההלכתי משתקף בתנועה פרדוכסלית בשני כוונים מנוגדים – התפרצות נועזת לפניו ונסיגה נכנעת לאחור, התנסותו ההרואית של האדם היא התנסות קוטבית וסותרת עצמה".⁴⁶ אדם היודע לסגת מתוך עמדה של כבוד, יוכל לשמור על כבודו גם כאשר הוא מובס על ידי כוחות חיצוניים.⁴⁷

כפי שנראה בהמשך, תפיסה זו של הרב סולובייצ'יק משתקפת ברומן באופן הנצחה ניצולי השואה את יקיריהם שנספו בכלל, ובדמותו של פרקש ויחסו לדמויות שהיו לו מודל – רבו ואביו – בפרט. מסירותו ללימוד התורה והגמרא והאפשרות להתפלל היוו עבור פרקש ועבור ניצולים אחרים עוגן קיומי משמעותי, בזמן השואה ואף אחריה.⁴⁸

ניצולי השואה בקהילתו של המספר התמודדו עם הכאב שבהיעדר יקיריהם על ידי הנצחתם במישור הדתי. כך למשל המספר מתאר את פינת הזיכרון הקטנה בבית הכנסת:

על השיש הסדוק עמדו כפופים נרות. [...] מעל כל נר היתה תקועה חתיכת קרטון שמישהו קרע ביד מאריזה של תפוזי יפו, ועליה כתובים בעיפרון שמות של אנשים ונשים וילדים וילדות, וגם שמות ארוכים של עיירות. על הפתקים היה כתוב: לעילוי נשמת הקדושים. [...] השתוממתי איך נהרגו אבות על בנים, מה היה חטאם (בואי הרוח, עמ' 69–71).⁴⁹

עיקרון זה של הנצחה על ידי דברים שבקדושה מנחה את תושבי השכונה, וביניהם פרקש, בהנצחת הנופלים מבני השכונה שנפלו במלחמת יום הכיפורים; פרקש החליט לקרוא לבית הכנסת שהקים "יד אביו" על שמו של אבי בלום, ולזכרו של ישראל חקקיאן נכתב ספר תורה (שם, עמ' 127).

45 עמד על מוטיב זה נ' אילן, "הכל צריך שיתברר מעצמו", דעות 61 (יוני 2013), נדלה ב-06.08.2013 מאתר "נאמני תורה ועבודה" – <http://www.toravoda.org.il/he/node/657>.

46 הרב סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה (לעיל, הערה 3), עמ' 244.

47 הנ"ל, מן הסערה (לעיל, שם), עמ' 100.

48 חיותה דויטש הגדירה את הפיקדונות שמסר פרקש למספר כ"חומרי היסוד של הקיום היהודי בעיניו של פרקש". בין הפיקדונות היו הגמרא והסידור, וכך פרקש מעביר את המסר שזה מה ששמר על אביו במלחמת העולם הראשונה, עליו עצמו במלחמת העולם השנייה, וזה מה שישמור בעתיד על קיומו של בנו. ראה ח' דויטש, "זמעות ויכל לתקן", ynet – מאמרים, 13.12.2007, נדלה ב-07.08.2013 מ-<http://www.ynet.co.il/articles>.

49 כמו כן הנציחו בני העיירה את יקיריהם על ידי הפרוכת בבית הכנסת (בואי הרוח, עמ' 69–70), וכן סיפורי סיפורי מופת על קידוש השם (שם, עמ' 72). מוזכר גם השיר "אשירה לרש"י" שמוחבר הספר "אור זרוע", ש' מלצר, הקדיש לאמו שנשפתה בשואה (שם, עמ' 74–76). מוטיב קידוש השם מופיע שוב בשירו של פרקש על אביו: "זהיום רק שני נרות עצובים / יתגדל ויתקדש הם מזכירים" (שם, עמ' 78).

על לימוד התורה כמוביל לחוויה דתית כותב הרב סולובייצ'יק: "אהבת חשק בוערת האש קודש, ריבוא רבבות אותיות שחורות, שלתוכן נתכוונו תלי תילים של דינים, באורים קושיות... יורדות מן המוח הצונן והשאנן... אל הלב המלא... שלהבת חוויה אדירה הגורפת את האדם אל קונו"⁵⁰. עצמות אלה של לימוד התורה הן שמילאו את פרקש והעניקו לו את החוסן שאפשר לו לעמוד מול עינויו של האופה ולשתוק, ובהמשך לשרוד את התלאות של מחנות המוות.

מניין הגיעו אל פרקש עצמות אלה? מהרומן עולה שכבר בילדותו ובראשית חינכו ספג פרקש את אהבת קיום התורה והמצוות מן הדמויות המשמעותיות בחייו. אביו של פרקש, רב העיירה, היווה מופת ודוגמה אישית של מסירות ללימוד תורה.⁵¹ פרקש מתאר את דמותו של האב בעיני אמו, כאשר האחרונה נאלצה למכור את ספרי הלימוד מחמת הרעב: "לבטח ראתה אז את אבא רכון על ש"ס ופוסקים השכם בבוקר בקור העז שבבית, כפי שעשה יום יום. עליו הייתה גאוותה בעונייה, ובו הייתה שמחתה בחולייה. כולם בבית התכסו בשמיכות העבות, והוא המשיך לברר את הסוגיה עד עלות השחר" (שם, עמ' 94). רק גמרא אחת קטנה לא מכרה האם, מסכת בבא מציעא. היא נתנה אותה לבנה כדי שילמד בה כל חייו, וכך אמרה לו: "אתה תזכור את אביך ואת תורתו, את שקידתו ואת העמקתו, את אהבתו לתורה ואת דבקותו באמת" (שם, עמ' 97).

דבקותו של האב בלימוד התורה דבקה גם בבן, כפי שעולה מדבריו של פרקש: "כמה רציני להמשיך ללמוד בשיבה. [...] הרגשתי כאילו אני בגן עדן, בשעות הלילה המאוחרות שקעתי בסוגיית תגרי לוד ובתוספות העמוקות בפרק איזהו נשך במסכת בבא מציעא" (שם).⁵² כשפרקש מתאר באוזני המספר את קורות הגעתו לכפר שבו גר האופה, הוא מספר: "לא שאלתי איפה אלון, לא שאלתי מה אסעד. שאלה אחת שאלתי כשבאתי לשם: יש כאן שיעור גמרא? לא, לא היה. [...] וכי אפשר בכלל ליהודי לחיות בלי דף גמרא?" (שם, עמ' 65).⁵³

מוטיב נוסף בחוויה הדתית השזור לאורך הרומן הוא מוטיב התפילה. על התפילה כחוויה מעצימה המחברת את האדם הנתון בצרה לאלוקיו, כותב הרב סולובייצ'יק: "מקורה של תפילה אמיתית נטוע ברגש של בדידות, של חוסר אונים ושל תלות. כשהאדם נמצא בחוויה טוטאלית של בדידות"⁵⁴. חוויית בדידות זו תלווה את פרקש, הנער הצעיר בתקופת השואה, ותצמיח בו

50 הרב י"ד סולובייצ'יק, "על אהבת התורה וגאולת נפש הדור", בתוך: בסוד היחיד והיחד, ירושלים תשל"ו, עמ' 411.
51 ניתן ללמוד על כך מקורות אמו של פרקש לאחר מות אביו: "החנות הקטנה שפתחו לה אנשים טובים שכיבדו את תורתו של אבא, שהיה משכים לבית-המדרש ושוקד על התורה כל היום, התמוטטה בגלל חובות כבדים" (בואי הרוח, עמ' 59-60. ההדגשה שלי - ד"כ).

52 פרקש מתאר את דבקותו בתורה כנער בעיירה, כיצד קם כלילה והשכים ללמוד גמרא עוד לפני התפילה, וכיצד ניצל בנס מכדור שהלך לידו בשעה שהיה שקוע בסוגיה (שם, עמ' 133-134).

53 גם אמו מדרבנת אותו במכתביה להמשיך להתפלל וללמוד (שם, עמ' 61-62), ואכן גם בתנאים מחפירים אצל האופה הוא לומד מתוך גמרתו הקטנה: "ביום שהגעתי למצוות ישבתי בתוך ערימת חציר באורווה ישנה ליד המאפייה. היו שם אבוס ושיירי גללים מיובשים. שם נחבאתי מפעם לפעם מידו הקשה של האופה הזקן. למה נחבאתי? ללמוד דף גמרא בבא מציעא, וסימן בשולחן ערוך אורח חיים. [...] התרתי אז לעצמי ללמוד תורה במקום כזה" (שם, עמ' 62). גם בשנותיו בארץ פרקש דואג ללימוד הגמרא. הוא מטיל על המספר ללמוד שיעור גמרא בכל שבת אחרי תפילת מנחה, ולבקשתו של פרקש הם מתחילים ממשכת בבא מציעא: "כולם למדו בגמרות החדשות. [...] רק פרקש החזיק בשתי ידיו גמרא קטנה ישנה שכריכתה קרועה" (שם, עמ' 66).

54 הרב י"ד סולובייצ'יק, פרקים במחשבת הרב י"ד סולובייצ'יק, הרב א' בית דין (עורך), ירושלים תשמ"ד, עמ' 62.

חווייה קיומית של קרבה לקב"ה.⁵⁵

את הסגולה שבתפילה פרקש פוגש לראשונה כאשר יחד עם הגמרא של אביו מעניקה לו אמו את סידורו של אביו: "את הסידור שלו נתן לך אבא ביום מותו. בו תתפלל ובו תתחנן לפני בוראך" (שם, עמ' 97). ואכן תודעת התפילה מעמיקה בלבו של פרקש הנער כשהוא נשלח אל האופה. בדרכו לאופה הוא מתפלל תפילת הדרך בכוונה גדולה (שם, עמ' 99), ואת הגעתו לאופה הוא מתאר כך:

ילד יתום בר מצווה, בודד ורחוק, נתון לחסדי אופה זקן. [...] אם תפילתי תהיה שגורה בפי, סימן הוא לשנים טובות. ואם לאו? הוצאתי את הסידור היקר לי, הסידור הקטן שאבא נתן לי לפני פטירתו, והתכוונתי בתפילה בכל כוחי, עד כלות הנפש. להתכוון בתפילה למדתי מאבא, אבל הדמעות היו שלי (שם, עמ' 104).

כשאמו שוכבת על ערש דווי, פרקש מחבר למענה תפילה מיוחדת: "את כל שעות הפנאי שלי מאז הקדשתי לחיבור תפילה לשלומה. כל יום מחקתי ותיקנתי והוספתי. רציתי שהתחינה תהיה שלמה וטהורה, כמו אמא" (שם, עמ' 116). כמו כן מסופר שהסידור של האב והתפילה מלווים את פרקש גם במחנות המוות (שם, עמ' 132) ובתלאות העפלתו ארצה (שם, עמ' 150–152).⁵⁶

55 התפילה היא תְּמָה בפני עצמה ברומן. אמנם כאן התייחסנו אליה רק בהקשרה לפרקש, אך היא מוזכרת גם בתיאורי חוויותיה של דמויות נוספות, כגון: פיוט ששר אביו של המספר בפורים (בואי הרוח, עמ' 34–35), הקמתו של בית הכנסת (שם, עמ' 59), התפילות ב"הדסה הקטנה" (שם, עמ' 64) ועוד. מוטיב זה בולט באירועים נוספים ביצירה: מעבר בנו של פרקש לפני התיבה בנוסח היידובסרמן (שם, עמ' 122), עיירתו של פרקש (שם, עמ' 122), תפילת יום הכיפורים בשנת תשל"ד לפני היציאה למלחמה (שם, עמ' 123–126), ההבדלה המרגשת בבית ראש הישיבה בעיירתו של פרקש (שם, עמ' 131), ברכת "שהחיינו" מפי סבו של יוסי פרקש מצד אמו במעמד ההסמכה לרבנות של נכדו (שם, עמ' 137–138), הסידור כפיקדון (עמ' 139, 141), התפילה לפני מותו של אביו של פרקש (שם, עמ' 157), שירו של יעקב כהן שפרקש ביקש שיקראו לו לפני מותו (שם, עמ' 159) ועוד. כמו כן פרקש מתאר את התפילה המרוממת בישיבה בעיירתו שבהונגריה (שם, עמ' 129).

56 האחיה במעשה התפילה אפשרה הישרדות רוחנית לאנשים רבים שידעו את כוחה. אלי ויזל מתאר את תפיסת האמונה שלו בעקבות השואה, ובתוך כך את התפילה: "אני אומר שיש לי אמונה פצועה, אבל היא אמונה. אני מתקומם נגד דרכי הא-לוהים. אבל אני פשוט לא יכול להתגרש. אני פשוט לא יכול. זה כמעט לא עניין של רצון...". ויזל מספר בספרו "היילה" שעשרת אלפים אסירים השתתפו בתפילת ראש השנה תש"ה במחנה בונה באושוויץ, כולל קאפואים ומפקדי בלוקים. "ברכו את ה' המבורך", קרא החזן. "ברוך ה' המבורך לעולם ועד", ענה הקהל, "יהי שם ה' מבורך". עבור ויזל לא הייתה זו תפילה ככל התפילות: "מדוע, מדוע עלי לברך את שמו? התקומם כל תא בגופי. משום ששרף אלפי ילדים בקברותיו? משום שהפעיל שש משרפות יומם ולילה גם ביום השבת וביום החג? ... האמת היא שיש תפילות שהיום מפתיע אותי שאני התפללתי שם במחנה יחד עם אבא שלי והאחרים. היינו קמים לפני כולם ועמדנו בתור להניח תפילין. היום אני אומר, מה עשינו? מה עשינו? לשם מה? אפילו מבחינת ההלכה לא היינו צריכים לסכן את חיינו. להגיד 'אשרינו, מה טוב חלקנו?' באושוויץ? באמת... א-לוהים לא זקוק לתפילות האלו. אנחנו זקוקים להן, כל אחד בשבילו. אצלי זה דבר מאוד, מאוד חשוב. אבא שלי התפלל, סבא שלי התפלל, רש"י היה מאבי אבות אבותי. אם זה היה מספיק טוב לרש"י, זה טוב גם לי... אני חשבתי דווקא באותו הרגע על ההורים שלי שלא זכו, עד כדי כך שלא יכולתי לדבר. זה היה אינסוף של דקה. לברך זה היה כאילו הכרתי בנוכחותם, שהם שם" (א' שחר, "צועק בלחש" – ראיון עם אלי ויזל, מוסף "הארץ", 07.06.2006, נדלה ב-28.07.2013 מאתר "הארץ" – <http://www.haaretz.co.il>).

במקום אחר כתב ויזל: "וכן אפשר לחיות בלי תקווה ואולי בלי אמת – אך לא בלי תפילה, שהיא החיפוש אחר שתיהן. התפילה פירושה דחף תנועה – כלפי פנים וכלפי חוץ. תנועה כלפי א-לוהים, תנועה כלפי בראוי – להתאחד עמו, להתאחד עמהם. תפילה פירושה להיות חי, לנוע כלפי החיים" (א' ויזל, "על התפילה", דעות מה [תשל"ו], עמ' 317–323).

ראינו שמסירותו של פרקש ללימוד התורה, החיבור העמוק שלו לתפילה ואופן הנצחת הנספים בקהילתו מעידים כי החוויה הדתית משמשת בסיס איתן להתמודדותו עם הרוע והסבל. הרב סולובייצ'יק כתב את מאמרו "מן הסערה", שבו הוא מתייחס לסבל האנושי, לאחר שהחלים ממחלת הסרטן. הרב חיים נבון מתייחס למסר העולה מן המסה הזו במילים אלה: "האדם הדתי רגיל לשאת בכבוד, מתוך עוצמה נפשית גם ויתור ונסיגה. כאשר הוא עומד מול אסון ומצוקה, הוא ידע לשאת את הסבל תוך ענווה וקבלת עול שמים, תוך שמירה על כבודו ועוצמתו הפנימית"⁵⁷.

על כניעה זו כלפי שמים עמד הרב סבתו כשנשאל כיצד אין בספריו תלונה או כעס כלפי הקב"ה: "אין לי בכלל, אין בי כעס. יש לי עין אחרת, יש המון כאב ויש צער, אבל אין כעס ולא ייאוש. אלה שני דברים שאין לי אותם, ברוך ה'. הם לא באישיות שלי, לכן אני לא יכול לכתוב עליהם"⁵⁸. לעומת זאת, הרומן "ליצני החצר" מעלה גם פקפוקים ושאלות נוקבות בנוגע לנוכחותו של ה' בשואה ובכלל דרך הדמויות השונות. כך למשל עולה ברומן שאלה ביחס לגורלו של ליאו ריזנברג, הגמד ששרד את כל אימי השואה, והתרסק בתאונת רכבת טיפשית מיד לאחר השחרור (ליצני החצר, עמ' 54). מוטיב השאלה שראינו בפרק הקודם משאיר את האדם ותהיותו מול בוראו, כאשר האדם חש קטן אל מול צירופי המקרים המזעזעים שמזמן לו ה'. לאחר מותו של ואהן קורא הימלפרב בכעס ובייאוש:

יש אלפי שאלות שהייתי שואל לפני שנים, והיום כבר לא. אני כבר מסוגל להיות מאושר גם בלי שאדע איך ולמה גרעין נובט. [...] אני כבר לא צריך לשאול מי אמר לגור עיוור שזה עתה נולד איפה לחפש את חלב אמו. אני כבר לא שואל אפילו מדוע ברא את כל האומות ורק כמה מהן הכחיד, או מה קורה עם כל רגשותינו ומחשבותינו שהיו לנו בחיים, אחרי שאנחנו מתים וקוברים אותנו כמו שקברנו עכשיו את אדם ואהן. אני יכול לחיות בלי לדעת את כל זה. אבל מה שאני עדיין רוצה לדעת הוא, אם אנחנו באמת כמו הבובות הקטנות האלה שמותחים להן את הקפיץ והן רצות מעלה ומטה, לכאן ולכאן, מסתובבות עד שהקפיץ נגמר. וגם אם זה כך, לא איכפת לי מה אורך הקפיץ שלי. **אני רק רוצה לשאול דבר אחד. הייתי אומר לו: א-לוהים, תגיד לי פעם אחת בבירור מה טוב ומה רע (ליצני החצר, עמ' 139-140).**

שאלותיו של הימלפרב משקפות תהליך פסיכולוגי-מוסרי: משאלות חקר בתחום הטבע הוא עובר לשאול שאלות אוניברסליות-מוסריות. בהמשך ישנן גם שאלות בתחום האישי-רגשי, ולבסוף הוא מעלה שאלות הדנות בעצם קיומה של ההשגחה הפרטית. אך גל שאלותיו של הימלפרב מסתיים בשאלה מוסרית-מהותית העומדת בבסיס קיומו הערכי: "מה טוב ומה רע". בסופו של דבר נפשו של הימלפרב תרה אחר הסדר המוסרי התקין עלי אדמות, והוא מתקשה

ויזל מתאר מורכבות בחוויית התפילה: מצד אחד קושי רב לשאת תפילה במחנה אל מול הסבל הנורא והאכזריות המתחוללים לנגד עיניו, ומצד שני התפילה מתוארת כחוויה קיומית – "להיות חי". את הפנים השונות של חוויית התפילה ראינו בשני הרומנים.

57 הרב ח' נבון, נאחו בסבך, מעלה אדומים תשס"ו, עמ' 80.

58 ע' לקס, "קטונת" – ראינו עם הרב חיים סבתו, "בשבע" 27.12.07, 27.12.07, נדלה ב-07.08.2013 מאתר ערוץ 7 – www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx

לקבל את הרעיון שהקב"ה משגיח על הפרט גם במקרים הקשים ביותר. הימלפרב מפנה את תלונותיו למספר:

אם כל דבר בעולם הוא אצבע א-לוהים, כי אז גם מות אשתו של ואהן, והעובדה שואהן עצמו, שא-לוהים יודע מתי יצא קודם ממאה שערים, נמצא בדיוק בשוק מחנה יהודה ברגע הפיצוץ שפגע בו ובסוף הרג אותו, גם זה היה אצבע א-לוהים (שם, עמ' 142-143).

מכיוון שתחושת הספק המקננת באדם במישור המוסרי ובמישור הדתי היא ממאפייניה הבולטים של התרבות הפוסט מודרנית, חשוב לעיין במגמות השונות שמציגים הרומנים על רקע הלכי הרוח בעידן שבו אנו מצויים, ומתבטאים בין היתר בפרוזה.

תפיסת העולם הפוסט מודרנית החלה להתפתח בעולם המערבי כבר בשנות השישים של המאה העשרים, אך להווייה הישראלית היא חדרה רק בשנות השמונים. הפילוסוף הצרפתי ז'אן פרנסואה ליוטר תיאר את הפוסט מודרניזם כתקופה שבה איבדו הנרטיבים המרכזיים (כלומר, סיפורי העל המאחדים עמים או מעמדות) הרבה מתוקפם ומערכם. אגב כך הועם גם זוהרן של אמיתות יציבות (כלומר, לא יחסיות) רבות. החשיבה הפוסט מודרנית מתנערת מן האמת המוחלטת. משמעות האמת היחסית היא שאין כל נקודת שיפוט תקפה, ולכן האדם אינו יכול לשאוף לכך שהאמת שבה הוא מאמין תהיה תקפה בצורה כלשהי עבור אדם אחר. על פי תפיסה זו על כל אדם למצוא מכלול אמונות התקפות אך ורק לדידו, ואי אפשר להשליך כלל מוסרי כלשהו על פרט אחר.⁵⁹

ריקון הערכים מוצא את ביטויו במושג "סימולקרה", המשמש כאמצעי ביטוי ביקורתי לתיאור מציאות שהופר היחס בינה לבין ייצוגה, עד כדי כך שהמציאות הופכת לתחליף לעולם שאינו קיים, כהעתק ללא מקור. הסדר הסמיוטי החדש שנוצר הפר את היחס המתאם בין מסמן למסומן, בין ייצוג כלשהו לבין המציאות שאותה הוא אמור לייצג.⁶⁰ בהקשר דומה כתב פרננדו פסואה כי "מהותה של התרבות היא לתת לכל דבר שם שאינו מתאים לו, ולאחר מכן לחלום על התוצאה. ולאמיתו של דבר השם השגוי והחלום האמיתי יוצרים מציאות חדשה. האובייקט אכן הופך לאחר, כי אנו הופכים אותו לאחר. אנו מייצרים מציאותות".⁶¹

ב"ליצני החצר" התהיות הולכות ומתעצמות, והמספר חורג משאלת ההשגחה הפרטית אל שאלת הנהגת הקב"ה את עולמו כמשחק. השאלה נשאלת במלוא חריפותה:

ומה אם הוא מחזיק את כולנו רק לשם שעשוע? כמו בדחנים, כמו ליצנים בחצרו? בדיוק כמו הסרן קוהל האדיר? כך שאל מקס, ואני, אף-על-פי שהתנגדתי, לא ידעתי איך להרחיק, איך

59 ז"פ ליוטר, המצב הפוסט מודרני, תל אביב 2010.

60 ז' בודריאר, סימולקרות וסימולציה, תל אביב 2007, עמ' 80-81.

61 פ' פסואה, ספר האי-נחת, תל אביב 2000, עמ' 41. הרב אהרן ליכטנשטיין כתב דברים דומים על הספרות המודרנית, אך נראה שכוחם יפה גם לספרות הפוסט מודרנית: "הסכנה קיימת במיוחד לגבי התרבות המודרנית, אשר בה, הרבה יותר מאשר בעולם הקלאסי או בעולם של ימי-הביניים, אור וחושך משמשים בערבובייה. מה עוד, שחסרים תמורות, ותמימים לא תמיד תופסים מה מוגש להם. יראים ושלמים שהיו סולדים מפרק באוגוסטינוס או תומס מאקווינו בולעים בלא יודעים את איבסן או את ויטמן" (הרב ח' סבתו, מבקשי פניך: שיחות עם הרב אהרן ליכטנשטיין, תל אביב 2011, עמ' 164).

לעצור את מה שאיים לפתע שייפול עלי ויקבור אותי תחת כבדו. [...] והאין הוא – אם הוא קיים בכלל – אדון חיינו ומותנו במידה גדולה עוד יותר? (שם, עמ' 147).

שאלות אלה ממשיכות להטריד את מנוחתו של המספר: "מה אם כולנו רק ליצני-חצר, שמחזיקים אותם כדי לשעשע את האדון הכל-יכול על חיינו ומותנו?" (שם, עמ' 145). ניתן לראות בדימוי הקב"ה לשליט המשחק בברואיו לצורך הנאתו כפי שוואהן השתעשע בכדוריו, סימולקרה – דימוי המציג באופן מעוות את המציאות, את הנוכחות האלוקית ואת האופן שבו היא מניעה את ההיסטוריה. התמונה הנוצרת, כביכול הא-ל יושב במרום ומשחק עם ברואיו, מעלה גיחוך, והמספר אינו יכול להשלים אתה. השלמה כזו תביא לאבדן משמעות החיים ותוביל לתהומות הייאוש.

אמנם גם המספר ברומן "בואי הרוח" מקשה: "אי מדור בשמים נחתמה גזירתם / ומה סוד עקידתם ודתם?" (בואי הרוח, עמ' 80), אך השימוש במונחים "גזרה" ו"סוד" מרחיק את הבנת סיבתה של השואה מתודעת האדם אל עבר הנשגב מבינתו, מתוך כאב והשלמה גם יחד. מושג האלוקות אינו מתרוקן מתוכן חלילה מבחינת המספר, אלא הוא מניח שיש לדברים איזושהי סיבה, ועומד מאחוריהם היגיון אלוקי הרחוק מבינתו. הרב סולובייצ'ק כותב שהניסיון להבין את ההיגיון האלוקי דומה לניסיון לראות את יופיו של השטיח מצדו ההפוך:

כל זמן שהשגת האדם מצומצמת היא... ואין הוא רואה אלא קטעים בודדים בדרמה הקוסמית, אי אפשר לו לחדור לתוך... חביון הסבל... משל לאדם המסתכל בשטיח נהדר, מעשה הושב, מצדו השמאלי. האם הבטה כזו תהפך לחוויה אסתטית נשגבה? לפיכך, אין בידינו לתפוס את מסגרת החוויה הכול-כוללת, שרק בתוכה אפשר לגלות את תכניתה ומהותה של פעולת הקב"ה.⁶²

על פי הרב סולובייצ'ק, התגובה לסבל בשואה ולנסי תקומתה של מדינת ישראל צריכה להיות תרומה לביסוסה של המדינה במישור הפיזי והרוחני.

שתי היצירות מציגות שתי דרכים של התמודדות עם השואה ותגובה כלפיה. שתיהן מציגות הווי של אנשים בעלי עמדות ברורות ביחס לאמונה, לתורה ולמצוות, ועמדה זו מכתיבה את התהליכים שהם עוברים ואת תגובותיהם.

מגמתו המפורשת של הרב סולובייצ'ק, כהוגה דעות וכמנהיג קהילה, הייתה לחנך ולהנחות, לבנות ולתקן. נראה שגם הרב סבתו כותב מתוך מניעים דומים, ועל כן ברור שיצירותיו תשקפנה, ולו בעקיפין, את אותם ערכי האמונה בדרך התורה והמצוות ותיקון העולם מבחינה חברתית. לעומת זאת תמונת העולם של אביגדור דגן, כפי שהיא מובעת ברומן "ליצני החצר", שונה.

ברומן "ליצני החצר" נפרשת חוויה אקזיסטנציאליסטית המציעה לראות בבורא ישות אכזרית וגרוטסקית המשתעשעת בברואיה. זו עמדה נפשית שהמחבר מציג, והיא משקפת נאמנה את ההווי הפנימי של רבים מאוד. חוויה זו חותרת תחת עצם משמעות הקיום ומובילה לאבדן

האמונה.⁶³

אולי משום שקשה להישאר בחוויה מטלטלת זו, הרומן "ליצני החצר" מסתיים בהשגה מטאפיזית-אופטימית:

אי-שם, [...] תרנגול ראשון קרא ברכה ליום החדש שזה עתה נולד. [...] ולפני שהתעוררתי מהקסם והתאוששתי מן היופי העוצר נשימה של כל התמורות שהורשיתי לחזות בהן, הוא [...] וניכנס לתוך עיניי, ודרך כלל אחת מכדוריות הדם הזורם בעורקיי. [...] וגם זאת הבינתי רק עכשיו – שכל כדורית של דם חשובה בדיוק כמו כוכבי הלכת [...] כולם, גם החטוטרות שעל גבי,⁶⁴ לכולם מקום, סיבה, מלאכה שיועדה להם, מטרה שנקבעה מראש. ידעתי שלעולם לא אדע – גם אם לעולם לא אהדל לשאול – מה מאחורי כל זה [...] אבל דבר אחד היה ברור לי אותו רגע: שכל כך הרבה יופי שאין לו שיעור לא יכול היה להיווצר בלי שתהיה לו מטרה. ואלה שהורשו לעמוד ולהתפעל מכל היופי הזה, לא יכלו להיברא רק לשם שעשוע בוראם. הם לא נועדו לשרת אותו כליצני-חצר. יותר מזה לא ידעתי, אבל את זה לפחות ידעתי (ליצני החצר, עמ' 148–149).

הרומן מסתיים באמירה מורכבת שניתן לפרשה כפשרה, ואחיזה מסוימת באמונה לאחר השאלות המטלטלות. השאלות והתלונות על הבורא תישאנה, אך לצדן תהיה הודאה על היופי, שגם הוא מאת הבורא.

סיום

כותרת הרומן "ליצני החצר" מייצגת ברובד הגלוי את חלקו הראשון של הרומן, המתאר את קורותיהם של ארבעת ליצני החצר בחצרו של סרן קוהל בשואה ואת הקורות אותם לאחר השואה. ברובד הסמוי הכותרת רומזת אל השאלות הקשות שהימלפרב מפנה כלפי הקב"ה.⁶⁵

63 לאבדן האמונה בעקבות השואה התייחס ישעיהו ליבוביץ: "לפני זמן מה שמעתי מפיו... איש רוח מהמדרגה הראשונה והמעורה בעולמה של היהדות, שבעקבות אושוויץ אבדה לו האמונה באלוקים. תגובתי הייתה: משמע שאתה מעולם לא האמנת באלוקים, אלא האמנת בעזרת אלוקים. והאמונה הזו היא באמת אכזבה. אלוקים לא עזר". כך גם הסביר ליבוביץ את התגלות ה' לאיוב מן הסערה: "עתה ראתה עינו של איוב א-ל שא-לוהותו היא מהותו, ועולמו – כמות שהוא – הוא הוא השגחתו. השגחה זו מתגלמת במציאות הטבעית עצמה... הוא מבין שעליו להחליט אם לקבל עליו להאמין... לא למענו הוא – למען איוב – אלא רק משום היותו הא-ל... איוב הבין לבסוף שא-לוהים אינו ממלא תפקיד בעולם, אלא שתפקידו של האדם הוא להכיר את א-לוהים" (י' ליבוביץ, חמישה ספרי אמונה, ירושלים 1955, עמ' 25, 35–37).

64 דבורה סילברסטון-סיון ("ליצני החצר – נקודות לעיון", לעיל, הערה 22) רואה בחטוטרות של המספר מטונימיה לסבלו של העם היהודי, ובתוכו המספר, בשואה. כמו כן ראוי לציין שבדומה למספר ב"ליצני החצר", גם את המספר ב"בואי הרוח", שסבל משוננות בחברה, מאפיין מוטיב השתיקה. המספר ב"ליצני החצר" מתאר כיצד נוצרה החטוטרות שעל גבו לאחר לידתו: "אולי כבר אז למדתי לספוג את המכות בבואן ולשתוק" (ליצני החצר, עמ' 6). ב"בואי הרוח" המספר מתאר את השוני שחש בילדותו מחבורת הילדים שהייתה סביבו: "כל מה שראיתי בארץ באותם ימים מילא אותי בשאלות, אבל לא שאלתי אף אחד. [...] את חבורת הילדים של השכונה עניינו דברים אחרים בכלל" (בואי הרוח, עמ' 18–19). המספר מתאר את התחפושת הפשוטה שלו ואת שמחתו בה למרות תגובת החברה (שם, עמ' 15), וכן את משחקי הטיארות ואת הבנתו שלו אין חלק בהם (שם, עמ' 49–52).

65 שאלות אלה מתעצמות עם סיום הרומן: "...אז גם דבר כזה לא יכול היה לעצור את הכדורים הצבעוניים שלו, והיה עליהם להסתובב במסילותיהם כמו כוכבי הלכת ביקום שעליו מנצח להטוטר עוד יותר גדול, וגם הוא לא הפסיק

נמצא שכבר בשם הרומן נרמזו ההיבט ה"גורלי" של הרומן.

לעומת זאת השם שבחר סבתו לרומן משקף את הפן ה"ייעודי" בדמותו של פרקש. שם הרומן לקוח מחזון העצמות היבשות של יחזקאל: "וַיֹּאמֶר אֵלַי הַנְּבִיא אֶל הָרוּחַ הַנִּבֵּא בְּן אָדָם וְאָמַרְתָּ אֶל הָרוּחַ כֹּה אָמַר אֲ-דְנִי ה' מֵאַרְבַּע רוּחוֹת בְּאֵי הָרוּחַ וּפְחִי בְּהַרְוָגִים הָאֵלֶּה וַיְחִיו" (יחזקאל לו, ט). בבחירה בפסוקים אלה מתוך חזון העצמות היבשות סבתו קושר את ייעודו הפרטי של פרקש עם ייעודו הלאומי של עם ישראל. כפי שראינו, קשר זה עולה ומשתקף מדמותו של פרקש לאורך כל הרומן, ואריק גלסנר אף מוצא בו את מבנה העומק של הרומן: "מדובר כאן בקול, שמלבד היכולת ההגונה שלו לספר סיפור, ספוג בהומניזם יהודי עמוק, הומניזם של אחריות הדדית ובזו משחרר להבדלי מעמד ומוצא. סבתו מעניק לנו תזכורת מהמורשת היהודית אוהבת האדם".⁶⁶

הרב סולובייצ'יק מתאר תהליך שבתחילתו האדם הפרטי כלוא ב"ברית הגורל" של חייו, אולם מתוך התעלות הנפש הוא פורץ את כלאו אל עבר ברית הייעוד של חיי האומה כולה:

מתוך תודעת האונס הגורלי והבדידות הנוראה כמקור יחדותו של העם נולדת מידת החסד... המפעילה את הקיבוץ הגורלי על ידי השתתפות בסבל ובפעולת עזרה. היהודי הבודד מוצא את נחמתו בהצטרפות הפעילה אל הכלל ועל ידי הפלת מחיצות-קיום מובדל והתחברות אל הזולת... שליחותה של מדינת ישראל היא לא חיסול בדידותה המיוחדת של כנסת ישראל... אלא העלאת עם-מחנה לדרגה עדה-גוי-קדוש והפיכת שיתוף גורל לשיתוף יעוד... קיום המיוסד על כריתת הברית של הר סיני... על ידו נהפך ה"עם"... ל"גוי קדוש", למדרגה הנעלה של עדה מוסרית-דתית.⁶⁷

לדברי הרב סולובייצ'יק, ברית הייעוד מכוונת את האדם להידמות לבוראו על ידי התעלות על עצמית, וחיי הייעוד הם חיים מכוונים, פרי דריכות הכרתית ובחירה חופשית. הרוח הנושבת ברומן "בואי הרוח" היא רוחה של תקומתם של האדם והעם מאימי השואה. רוח זו יונקת מברית סיני, מן האמונה ומן המחויבות לתורת ישראל.

כשעל אחד מהכדורים שלו רצחו מיליוני ילדים" (ליצני החצר, עמ' 138).

66 א' גלסנר, ביקורת על "בואי הרוח" (לעיל, הערה 20).

67 קול דודי דופק, עמ' 91, 104-105.